

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏSLİ ANTONİMLƏR

Antonimlər insan və ətraf mühit münasibətlərində baş verən əksliklərin və ziddiyyətlərin ifadəsinə yaranmış ehtiyac əsasında formalaşmışdır. İnsanın intellektual təfəkkürü genişləndikcə ətraf aləm hadisələrinin qavrayışında canlanma və yeniləşmələr əmələ gəlir. Həyat hadisələrinin daimi birxətli istiqamətinin mövcud olmadığı dərk edildikcə insanlar əkslikləri və ziddiyyətləri ayırd edə bilmişlər. Bunların ifadə olunması isə yeni dil vasitələrinin formalaşmasına tələbat yaratmışdır. Antonimlər haqqında tədqiqat aparmış Səlim Cəfərov yazır ki, antonimlərin dildə yaranmasının əsas səbəbi bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. Ziddiyyətlər əslində inkişafın əsasını təşkil edir. Ziddiyyətli və əkslikli hadisələrin dildəki ifadə vasitəsi isə antonimlərdən ibarət olur. Antonimlərin yaranması maddi aləmdə mövcud olan əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi fonunda baş verir. Təbiət hadisələri daim əksliklər və ziddiyyətlər çərçivəsində bir-biri ilə əlaqə və münasibətdə inkişaf edir. İnsanın həmin hadisələrə reaksiyası isə antonimlərin meydana çıxması ilə şərtlənir. Həsərət Həsənov yazır ki, “antonimlərin yaranmasında insanların həyat təcrübəsi mühüm rol oynayır. İnsanlar maddi aləmdəki əşya və hadisələri dərk edir, onları bir-birindən fərqləndirir. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti, həyat tərzi, mənəvi aləmi və onu əhatə edən aləmə qarşı münasibəti ilə bağlıdır”. Buludxan Xəlilov da antonimlərin yaranmasını və inkişafını təbiətdə, həyatda baş verən kontrastların insan təfəkkürü ilə qavranılmasının nəticəsi kimi izah edir. Buludxan Xəlilov antonimlərin hətta insan cəmiyyətinin yarandığı gündən formalaşmağa başladığını

göstərir. Burada qeyd olunur ki, cəmiyyət üzvləri əhatəsində olduqları mühiti dərk etdikcə yaxşını pisdən, acını şirindən, istini soyuqdan, dostu düşməndən, işığı qaranlıqdan fərqləndirməyə başlamışlar. Bu isə dildə antonim sözlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Əbdüləzəl Dəmirçizadə hesab edir ki, ətraf aləm ziddiyyətlə dolu olduğu üçün onları ifadə edən sözlər də qarşı-qarşıya işlədikdə ziddiyyət anlayışını dərk etmək olar. Sözlər ayrı-ayrılıqda işlədikdə, qarşı-qarşıya qoyulmadıqda onların antonimliyi müəyyən edilə bilmir. Məsələn, *işıq* sözü *qaranlığın* əksini bildirir. Bu sözlər ayrı-ayrılıqda heç bir antonim münasibət yaratmır. Ancaq *işıq-qaranlıq* sözləri qoşalaşdırılmış şəkildə işlədikdə onların əks mənə bildirdiyi və antonim xüsusiyyəti müəyyən edilir.

Türkan Əfəndiyeva yazır ki, təbiətdə əkslik və ziddiyyət anlayışı bildirən hadisələr hədsizdir, çoxdur. Onların hamısının insan təfəkküründə imitasiyasının mövcud olduğunu söyləmək də mümkün deyildir. Odur ki, dildəki bütün sözlərin də antonim qarşılığı formalaşmamışdır. O sözlərin antonim qarşılıqları vardır ki, onların ətraf mühitdəki maddi əsası qavranılaraq təfəkkürdə söz emalına çevrilmiş olsun.

Azərbaycan dili materialları əsasında antonimlərin müəyyənləşdirilməsi, ilk növbədə əsli (ilkin) antonimlərin leksik-semantik və struktur təbiətinin müəyyənləşdirilməsindən başlamağın məqsədəuyğun hesab edildiyini söyləmək olar. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərin araşdırılmasına ehtiyac vardır:

Eyniköklü genetik antonimlər. Eyniköklü genetik antonimlər monosillablar şəklində formalaşmış tərkiblərdən ibarətdir. Eyniköklü genetik antonimlərin formalaşmasında şəkilçi elementlər iştirak etmir. Əsli omonimlərdə ilkin törəmə prosesi eyni kök modeli tərkibində baş verdiyi kimi, əsli (ilkin) antonimlərin formalaşması da bir kök daxilində yaranmışdır. Fərq ondadır ki, omonimlərdə ayrı-ayrı mənalar bir kökün daxilinə sığdırılırdı, antonimlərdə isə ya omonimlər kimi bir

modelin tərkibinə ayrı-ayrı əks mənalar daxil olur, ya da kökdaxili derivasiya prosesi baş verməklə bir monosillabda kontrast mənalar ifadə olunur. Eyni kök modeldə ayrı-ayrı əks mənaların bildirilməsinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar. Məsələn, *al-* kökü özünün omonim xarakterinə görə həm aşağılıq, həm də böyüklük, ucalıq, yuxarılıq, hündürlük mənası bildirmişdir. *Al-* kökü həmin mənaları müstəqil şəkildə öz daxilində saxlaya bilməsə də, müvafiq düzəltmə sözlərdə həmin mənaları aydınlaşdırmaq olur. Belə ki, məsələn, *al-* kökü əsasında aşağılıq bildirən *alt*, *alçal*, *alçalt*, *alçaq* kimi sözlər düzəlmişdir. *Al-* kökünün *böyüklük*, *ucalıq*, *yuxarılıq*, *hündürlük* mənası isə *alp* sözündə müəyyən edilir. *Alp* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında *böyük*, *uca*, *qüdrətli*, *əzəmətli*, *nüfuzlu* mənasında işlənmişdir: “*Alplar* başı Qazana zərb urdu” (“Böyüklərin böyüyü, əzəmətlilərin əzəmətlisi, qüdrətlilərin qüdrətliyi Qazana zərbə vurdu”).

Bunun kimi, *az* kökü həm *aşağı* və həm də *böyük* mənasını bildirmişdir. Məsələn, *az iş*, *az mənfəət*, *az adam* ifadələrində *az* sözü aşağılıq bildirir. *Az* sözü *azman* sözünün tərkibində isə *böyük*, *uca*, *əzəmətli* mənasını bildirir.

Eyniköklü antonimlər monosillabizm mərhələsində həmçinin kökdaxili törəmə yolu ilə də formalaşmışdır. Məsələn, *an-* kökü *anlamaq*, *anlaşmaq*, *anlatmaq* sözlərinin tərkibində *bilmək* mənasında işlənmişdir. Bu kökə *q* samiti artırıqda *bilmək* mənasında *qan*(maq) şəklində yeni bir kök düzəlir. *An-* kökünə *d-* əlavə edildikdə isə bildiyini inkar etmək mənasında *dan*(maq) sözü düzəlir. Eyni qayda üzrə *al-* kökü *alın* sözündə *qabaq*, *qarşı* mənasını bildirir. Bu kökə *d-* samiti əlavə edildikdə əks mənə bildirən *dal* (*geri*, *arxa*) sözü əmələ gəlir. *İz-* kökünə *-lə* şəkilçisi əlavə etdikdə *axtarmaq*, *arxasınca getmək*, *izinə düşmək* mənasında *izləmək* sözü düzəlir. *İz-* kökünə *g-* samiti əlavə etdikdə isə *giz*(lə) sözü düzəlir ki, bu da izləməklə münasibətdə əks mənə bildirir.

Müxtəlifköklü genetik antonimlər. Müxtəlifköklü antonimlər eyniköklü antonimlərdən fərqli olaraq dilin omonimlik mərhələsindən sonrakı dövrdə formalaşmışdır. Müxtəlif mənaların ayrı-ayrı monosillabik tərkiblərlə ifadəsi dildə söz ehtiyatının zənginləşdiyi bir mərhələnin məhsulu kimi baş vermişdir. Belə antonim cütlərinin formalaşması monosillabizmlərlə bir dövrə düşdüyündən onların da bir qismi informasiya intensivliyinin zəifləməsi üzündən mənaca məhdudlaşmaya uğramışdır. Belə antonim cütlərinə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *gün* (gündüz) – *dün* (gecə), *en-* (eniş) – *yox-* (yoxuş), *er-* (ertə, tez) – *gec*, *ir-* (irəli) – *ger* – (geri), *ir-* (iri)- *xır-* (xırda), *aş-* (aşağı) – *yux-* (yuxarı).

Daha sonra formalaşan və informasiya intensivliyini saxlayan monosillabik antonimlər isə müstəqil mənə üzrə işlənir: *az-çox*, *al-ver*, *get-gəl*, *at-tut*, *tez-gec*, *gir-çığ*, *gen-dar*, *sağ-sol*, *var-yox*, *yer-göy*, *üz-düz* və s.

Gulnara Nasibova

ORIGINAL ANTONYMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

Antonyms have been formed as a means of expressing contradictions and oppositions in human and environmental relations.

Since the formation of antonyms coincides with the initial stage of singularity, it is possible to come across forms of homonymy in their formation of opposite pairs. Thus, for example, the root “al” can have opposite and contradictory meanings, just as it has different meanings on homonymy (al – *qırmızı* (bright red), al – *yalan* (barefaced lie), al – *hiylə* (trick)). For example, as the root “al” is used in the words *alçaq* (villain),

alt (lower), *alçalmaq* (fall down), it is also used in the word “alp”, which means greatness, grandeur, height.

Different root antonyms unlike antonyms with the same root were formed in the period after the homonymous stage of the language. The expression of different meanings with different monosyllabic compositions occurred as a product of a stage in which the vocabulary of the language was enriched.